
Béla Tomka
**Az Európai Szociális Modell múltja és jelene – kelet-közép-európai
perspektívák**

[The Past and Present of the European Social Model:
East Central European Perspectives]

Esély, vol. 15 (2004), no. 5, 32-53.

TOMKA BÉLA

Az Európai Szociális Modell múltja és jelene – kelet-közép-európai perspektívák

Az Európai Szociális Modell fogalmának széles körű használata az 1980-as évek közepétől figyelhető meg, vagyis viszonylag rövid múltra tekint vissza. A fogalom e fiatal kora hozzájárulhat értelmezésének sokszínűségéhez, hiszen a tisztázó viták lefolytatásához még nem állt rendelkezésre megfelelő hosszúságú idő. Ám valószínűbb, hogy a fogalom által jelölt problémák nagy jelentősége és aktualitása, valamint az elemzésükkel összefüggő bonyolult tudományos-módszertani problémák eredményezik a hozzá kapcsolódó vélemények gyakran jelentős különbségeit. Mindenesetre tény, hogy az Európai Szociális Modell fejlődése és fenntarthatósága napjainkban az európai – s különösen az Európai Unióhoz kapcsolódó – politikai diskurzus egyik fontos tárgyává vált, s ettől nyilván nem függetlenül a társadalomtudományokban is jelentős és az utóbbi években növekvő érdeklődés tapasztalható iránta.

Az Európai Szociális Modell fogalmával leíró és normatív értelemben egyaránt találkozhatunk. Az Európai Unió politikusai gyakran leíró igénnyel használják, s az Európai Unió és más fejlett ipari társadalmak – elsősorban az Egyesült Államok és Japán – közötti eltéréseket jelölik vele, mint tette ezt Jacques Delors is az 1980-as években. A tudományos diskurzusban szintén Nyugat-Európa második világháború utáni szociális fejlődésének leírása során alkalmazzák e fogalmat (Therborn 1995; Grahl-Teague 1997; Gough 1998; Crouch 1999; Kaelble 2000). Másfelől a fogalom EU-n belüli karrierjét végigkíséri egy normatív hangsúly is, mely szerint az uniónak törekednie kell jóléti és más szociális sajátosságainak megőrzésére – sőt, jövőbeli erősítésére. Ez az értelmezés már az említett Delors-féle fogalomhasználatban is nyilvánvaló volt, az utóbbi években pedig jól kirajzolódott az EU (nemrég leköszönt) foglalkoztatási és szociális főbiztosának megnyilvánulásaiban (Diamantopoulou 2000).

Nem mondhatjuk azonban azt, hogy az Európai Szociális Modell egyértelmű és általánosan elfogadott definícióval rendelkezne. A legáltalánosabb megfogalmazás szerint a modell kialakulását az eredményezte, hogy a nyugat-európai társadalmak második világháború utáni fejlődé-

sük során sikeresen kombinálták a gyors gazdasági növekedést és a szociális haladást. A kutatás e tekintetben mindenekelőtt a jóléti állam nyugat-európai fejlettségét hangsúlyozza, de gyakran a munka világának sajátosságait – így a nagymértékben intézményesült és átpolitizálódott „labour relations”-t – is a modell jellemzői közé sorolják (Grahls-Teague 1997; Gough 1998). Az az álláspont is megjelent, hogy a fogalom analitikai kibővítésére van szükség, s annak magában kell foglalnia a „társadalmi sokszínűség intézményesítését” (koordináció, korporatizmus, demokratikus eljárások, szubszidiaritás), és a „társadalmi egyenlősítést” (univerzalizmus, piacszabályozás, redisztribúció, szolidaritás) (Aust-Leitner-Lessenich 2002: 274–282).

Eltérő véleményekkel találkozhatunk a modell térbeli és időbeli érvényességével kapcsolatban is. Számos elemző szerint a Nyugat-Európán belüli társadalmi eltérések a múltban és a jelenben egyaránt olyan jelentősek, hogy bármiféle modell létezésének feltételezése indokolatlan. Sokkal inkább több modellről (Ebbinghaus 1999: 249), vagy „nemzetek családjaikról” („Families of Nations”) beszélhetünk (Castles-Mitchell 1993). Mindazonáltal fontos érvek szólnak amellett, hogy a nyugat-európai társadalmaknak – vagy azok nagyobbik részének – voltak illetve vannak olyan jelentős közös vonásai, s mindenekelőtt éppen a fent említett jóléti téren, melyek létjogosultságot kölcsönöznek az Európai Szociális Modell fogalmának (Kaelble 2000). Ezt elfogadva sem nyilvánvaló azonban, hogy időben meddig terjedhet annak érvényessége.

Az Európai Szociális Modell kutatását tehát Nyugat-Európát illetően viták övezik. Más jellegű problémákkal szembesül azonban a kutatás Kelet-Közép-Európa vonatkozásában, hiszen Kelet-Közép-Európa és az Európai Szociális Modell viszonya eddig lényegesen kevesebb figyelmet kapott. Sőt, az Európai Szociális Modell problémája iránti érdeklődés például Magyarországon a legszűkebb szakmai nyilvánosságra korlátozódik, s napjainkban maga az Európai Unió szociális dimenziója is leginkább egyfajta teherként jelenik meg, az erről róla folytatott hazai diskurzusban. Olyan ballasztként, amitől nehéz megszabadulni, de ezt a gazdasági versenyképesség érdekében mielőbb meg kellene tenni. A nemzetközi szakirodalomban és politikai diskurzusban természetesen nem láthatjuk ezt az egyoldalúságot, de a problémát érintő munkák szinte kizárólag az Európai Unió keleti bővítésének az EU illetve a tagállamok szociálpolitikájára gyakorolt várható hatásával foglalkoznak (Vobruba 2003). Különösen elhanyagolt az a kérdés, hogy Kelet-Közép-Európa kommunista és posztkommunista múltja milyen következményekkel járt, miként hat a térség perspektíváira ebben a tekintetben.

A következőkben a fentiekben felvetett kérdések tisztázásához szeretnék hozzájárulni. A tanulmány fő célja a kelet-közép-európai társadalmak második világháború utáni fejlődésének elemzése nyugat-európai összehasonlításban, az Európai Szociális Modell kialakulásának és fejlődésének kontextusában. Az analízis a jóléti fejlődésre korlátozódik, ami a modell fő – bár nem egyedüli – alkotórésze. Tanulmányunk korábbi, a jóléti konvergenciákra és divergenciákra vonatkozó kutatásaink továbbfejlesztési kísérlete, így bőven merít azok eredményeiből.

Az Európai Szociális Modell analízise jelentősen nyerhet a történeti

perspektíva alkalmazása révén. A történeti analízis, amely az európai társadalmak konvergenciáit és divergenciáit vizsgálja, ellensúlyozhatja a koncepció egy jelentős hátrányát, mégpedig azt, hogy az statikus (Hay–Watson–Wincott 1999: 16). Ezért kutatási érdeklődésünk nem elsősorban arra irányul, hogy létezett-e az Európai Szociális Modell (vagy Szociálpolitikai Modell), abban az értelemben, amely más fejlett ipari országoktól illetve jóléti államoktól megkülönbözteti Nyugat-Európát. Az Európai Szociális Modell és Kelet-Közép-Európa viszonyának analízise nagyobb figyelmet fordít az Európán belüli folyamatok vizsgálatának, s kevesebbet az európai és a világ más részein kialakult szociális modellek közötti különbségek feltárásának.

A vizsgálat során ennek megfelelően a következő fő kérdésekre keressük a választ:

– Hasonló volt-e a jóléti fejlődés iránya Kelet-Közép-Európában a második világháború utáni nyugat-európaihoz, s ennek következtében Kelet-Közép-Európa úton volt-e ahhoz, hogy az Európai Szociális Modell részévé váljon? Vagy ellenkezőleg: a kelet-közép-európai jóléti fejlődés divergált Nyugat-Európától és az Európai Szociális Modelltől?

– Mi volt a dinamikája a kelet-közép-európai országok jóléti fejlődésének a nyugat-európai társadalmak jóléti fejlődéséhez képest? Konkrétabban: a jóléti fejlődés melyik területén, s melyik időszakban dominált a konvergencia illetve divergencia?

– Az 1990-es éveket illetően jelentős probléma az, hogy ekkor a kelet-közép-európai országok jóléti rendszere inkább egy amerikai típusú reziduális jóléti rendszer irányába haladtak, vagy a Nyugat-Európában inkább jellemző jóléti rezsimek felé?

A jóléti fejlődésre vonatkozó kutatás operacionalizálása céljából néhány sajátos elemzési aspektus kiválasztása szükséges. Ezeknek tükrözniük kell az európai jóléti fejlődésnek a kutatás által feltárt fő aspektusait, ugyanakkor azonban lehetővé kell tenniük a hosszú távú történeti összehasonlítást, valamint a fejlődés relatív dinamikájának nyomon követését is. A fentiek figyelembevételével a legfontosabb elemzési szempontok a következők lehetnek: 1. a szociális kiadások alakulása; 2. a jóléti intézmények alapvető szerkezeti jellemzői; 3. a szociális jogok jellemzői; 4. a jóléti szolgáltatásokra jogosultak ellenőrzési jogai a szociális intézményrendszer felett, valamint a társadalombiztosítási rendszerek szervezeti formái (Tomka 2003a).

Két fontos tematikai korlátozással is élünk. Ezek közül az egyik az, hogy a jóléti államok fejlődését elsősorban – de nem kizárólag – a társadalombiztosítási rendszerek fejlődésén keresztül hasonlítjuk össze. Ezt elsősorban a társadalombiztosítási programok jelentősége indokolja, hiszen a társadalombiztosítás kezdetektől más jóléti intézményekkel párosult – mint a segélyezés vagy a lakáspolitikai intézményrendszereivel –, ugyanakkor alapvető intézményi áttörést jelentett a jóléti állam kialakulása során. (Heidenheimer–Hecló–Adams 1990: 229). Hely hiányában a nyugat-európai fejlődési trendek részletes, adatokkal alátámasztott bemutatására itt nincs lehetőségünk, e tekintetben egy másik tanulmányunkra utalunk (Tomka 2003b). Ezenkívül a kelet-közép-európai orszá-

gok közül a fő figyelem Magyarországra irányul, s a többi ország (Cseh-szlovákia, Lengyelország) viszonyát ehhez képest tárgyaljuk. A korlátozások ellenére úgy véljük, hogy a vizsgált területek jelzik a kelet-közép-európai jóléti fejlődés és az Európai Szociális Modell viszonyának legfontosabb tendenciáit. Így megközelítésünk legalábbis kiindulópontjául szolgálhat a további, átfogóbb összehasonlító kutatások számára.

A következőkben először a második világháború utáni nyugat-európai jóléti államok fontosabb sajátosságait tekintjük át az Európai Szociális Modell kialakulása és dinamikája szempontjából. Ugyanez a szempont érvényesül a következő fejezetben, mely a kelet-közép-európai jóléti fejlődést vizsgálja – Magyarországra koncentrálva –, az 1990 előtti időszakban. Egy másik, kitekintés-jellegű rész a közelmúlt fejleményeivel foglalkozik, végül a befejező részben az eredményeink összefoglalása kerül sorra.

A jóléti fejlődés Nyugat-Európában és az Európai Szociális Modell

Mint korábban jeleztük, e tanulmány fő célja a második világháború utáni kelet-közép-európai jóléti fejlődés vizsgálata az Európai Szociális Modell kontextusában. Ez előtt azonban a nyugat-európai jóléti fejlődés dinamikájának áttekintése is szükséges – még ha csak rendkívül vázlatosan is –, mivel ez bizonyíthatja az egész kérdésfeltevés, az Európai Szociális Modell és Kelet-Közép-Európa viszonyának vizsgálata létjogosultságát. Így az alábbiakban – korábbi analízisünkre építve (Tomka 2003a, 2003b) – először azzal foglalkozunk, hogy a nyugat-európai jóléti rendszerek közötti különbségek csökkentek-e a második világháborút követő évtizedekben, utat nyitva egy egységesülő szociális modell kialakulásának. (Idézett tanulmányunkban a nyugat-európai minta kialakítása során arra törekedtünk, hogy hasonló társadalmi-gazdasági jellemzőkkel bíró országokat válasszunk ki. Így a vizsgált országok közé Svájc és Norvégia mellett a jelenlegi Európai Unió tagállamok kerültek be, Spanyolország, Portugália, Görögország és Luxemburg kivételével. Az utóbbi esetében a források hiánya indokolta döntésünket.) A problémát a fentiekben jelzett négy fő területen vizsgáljuk: jóléti kiadások; a társadalombiztosítási rendszer fő strukturális jellemzői; szociális jogok; a jóléti rendszer igénybevevőinek ellenőrzési joga a rendszer felett, valamint a társadalombiztosítási rendszerek szervezeti formái.

A jóléti kiadások különböző mutatóinak vizsgálata azt tanúsítja, hogy a jóléti ráfordítások gazdasági kibocsátáshoz viszonyított aránya terén a nyugat-európai társadalmak közötti különbségek jelentősek voltak a század első felében, de az eltérések 1950-re lényegesen mérséklődtek, s ez az egységesülési folyamat tovább haladt előre a következő két évtizedben is. A szórás egyúttal ezt követően – nagyjából a hetvenes évek elejétől-közepétől – eltérően viselkedett a különböző kiadástípusoknál. A szűken vett társadalombiztosítási kiadások esetében megfordult a trend, s jelentősen nőtt a szórás egészen a vizsgált korszak végéig (Alber 1982: 161; Schmidt 1988: 137). Ezzel szemben az eleve kisebb kiinduló eltéré-

sekkel jellemezhető – ILO-definíció szerinti – szociális biztonságra (social security) fordított kiadások esetében a szórás együttható korszakunk végén látható emelkedése csak kismérvű volt. A legtágabb – az OECD által alkalmazott – definíció alapján számított szociális kiadások esetében pedig az előző két mutatótól eltérően az 1970-es és 80-as években is tovább folytatódott az egységesülési tendencia, így az egyes országok közötti eltérések nagyságát jelző szórás együttható 1990-ben már csak a négy évtizeddel korábbi fele volt (Tomka 2003b).

A jóléti intézmények szerkezeti fejlődése számos olyan vonást mutat fel a 20. századi Nyugat-Európában, mely konvergenciaként értelmezhető. Ez a konvergencia kisebb mértékben már a két világháború között is felfedezhető, de igazán a második világháború utáni időszakban látható (Alber 1982; Ritter 1989; Kaelble 1990: 123–128; Williamson–Fleming 1996: 351; Kaelble 2000: 41–46). Megfigyelhető, hogy az egyes programok egymáshoz viszonyított arányai egyre inkább hasonlóakká válnak, vagyis hogy növekszik a szerkezeti hasonlóság. A társadalombiztosítási szolgáltatások egyre hasonlóbb szerkezetűt a kiadások összetételének alakulása is bizonyítja (Coughlin–Armour 1983: 175–199; Hage–Hannemann–Gargan 1989: 95–96; Tomka 2003b: 259–260).

A szociális jogok fejlődésének vizsgálata a következő fő szempontok alapján történhet: a lefedettség mértéke, vagyis annak ténye, hogy a lakosság milyen hányada jogosult a társadalombiztosításra; a jogosultság feltételei, azaz annak kérdése, hogy milyen feltételeket kell teljesíteni a szolgáltatásokhoz való hozzáféréshez; és a juttatások relatív színvonala, vagyis annak kifejeződése, hogy a juttatások milyen nagyságúak a korábbi jövedelmekhez vagy az átlagos jövedelmekhez viszonyítva (Palme 1990: 26–28).

Eredményeink azt mutatják, hogy a társadalombiztosításhoz tartozó lakosság arányában folyamatos volt a különbségek csökkenése a nyugat-európai országok között a 20. század során (Tomka 2003b: 259–260). A második világháború után a nyugat-európai társadalombiztosítási rendszerek a lefedettek arányát tekintve mindinkább elérték vagy megközelítették az univerzalitást. Az 1970-es évek közepén már a keresők túlnyomó része a társadalombiztosítási rendszerekhez tartozott, majd minden nyugat-európai országban. Ez önmagában is elősegítette a további konvergenciát a társadalombiztosításhoz tartozó lakosság arányában (Palme 1990: 67).

A szociális jogosultságok feltételei terén a második világháború után túlsúlyba kerültek az egységesülés irányába ható erők. Egyrészt a rászorultsági alapú ellátások fokozatosan visszaszorultak, s helyüket mindenütt a biztosított vagy állampolgári jogon folyósított juttatások vették át (U.S. Department of Health and Human Services 1982: 12–261; Palme 1990: 52). Emellett a különböző jogosultsági rendszerek között egyfajta közeledés is megfigyelhető. Azokban az országokban, ahol általános és egységes biztosítások léteztek, a juttatásokat kissé differenciálták a jövedelmek, vagyis a befizetett járulékok arányában módosították. Ezzel szemben azokban az országokban, ahol jövedelemarányos nyugdíjrendszer volt érvényben, bevezettek egységes elemeket is a nyugdíjrendszerbe (Alber–Flora 1981: 53; Wilensky 1975: 39). Később, az 1980-as években

a konvergencia folytatódott, de a „welfare state” helyett a „workfare state” alapján, vagyis a jóléti juttatások jogosultságai mind nagyobb mértékben kapcsolódtak a munkaerőpiacon elfoglalt helyzethez, az állampolgári elv helyett (Kosonen 1995: 100).

A kezdeti társadalombiztosítási programok *juttatásai* meglehetősen alacsony színvonalúak voltak, s emellett statikusnak is mondhatók, mivel az árak, a bérek illetve a gazdasági teljesítmények növekedése nem hatott a színvonalukra (Conrad 1991: 191). A társadalombiztosítás egyik fontos fejlődési tendenciájaként azonban – kis mértékben már a két világháború között is, de különösen a második világháború utáni időszakban – a juttatások mértéke mindinkább közeledett a munkajövedelmek szintjéhez (Alber 1982: 55; Hockerts 1983: 157–158; Ritter 1989: 160). Ezenkívül – legalábbis a hetvenes évekig tart, ezt követően nem állapítható meg egyértelmű trend – az egyes országokban egyre hasonlóbb szintű szolgáltatásokat nyújtottak a biztosítások. Ezt a kiadások, illetve azok szerkezetének korábban jelzett alakulása mellett több társadalombiztosítási terület fejlődése is bizonyítja. J. Palme az OECD-országok esetében lát a nyugdíjak szintje terén konvergenciát, 1930 után. Kivételt az 1950-es évtized jelentett, amikor átmenetileg nőtt a relatív szórás, s az 1975–85 közötti időszak, amikor nem volt lényeges elmozdulás ezen a téren (Palme 1990: 49–68).

A társadalombiztosítások *szervezeti formái* hasonlóbbakká váltak Nyugat-Európában a 20. század során. A századelőn és a két világháború között államilag támogatott önkéntes, kötelező és általános (staatliche) biztosítások egyaránt működtek. A konvergencia a két világháború között kezdődött, s a második világháborút követően gyorsult fel. E folyamat során egyre több országban alakították át az önkéntes biztosításokat kötelező biztosításokká, s létrejöttek állami ellátási rendszerek is. Így az 1970-es évekre az önkéntes biztosítások teljesen visszaszorultak, ugyanakkor az állami programok terjedési dinamikája megtorpant. Ezután már a bismarcki mintát követő társadalombiztosítási programok és a Beveridge-típusú állami rendszerek között inkább a kiegyenlítődés látható a működés elveiben, és pedig az előbbi talaján (Gordon 1988: 203).

Az állam jóléti szerepének növekedése nem zárta ki a biztosítottak *kontrolljának* érvényesítését, sőt, az állami szabályozás már kezdetektől gyakran maga is az átláthatóság megteremtését és a járulékfizetők jogainak érvényesülését célozta. Bár ezen a téren empirikus kutatásokra nem támaszkodhatunk, több jel arra mutat, hogy a század során a biztosítottak illetve a járulékfizetők közvetlen ellenőrzési jogai végig jelentős eltérésekkel intézményesültek és érvényesültek az egyes nyugat-európai országokban. A társadalombiztosítási rendszerek expanziójával és komplexitásának növekedésével azonban a második világháború után a közvetlen ellenőrzés intézményei veszítettek jelentőségükből, s a politikai demokrácia – a korábbi évtizedekhez képest kétségkívül konvergáló – intézményein keresztül gyakorolt, közvetett kontroll vált egyre nagyobb jelentőségűvé.

Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy a 20. század első felében jelentős eltérések voltak a nyugat-európai jóléti rendszerek között, de az eltérések számottevően csökkentek az 1950-es évekre, s a konvergencia

az ezt követő két évtizedben is látható. Az 1970-es évektől a különbségek változásának iránya kevésbé egyértelmű, de a konvergencia több területen folytatódott. Ennek eredményeként 1990-re jóléti téren csökkentek az eltérések a nyugat-európai társadalmak között a század közepéhez, s különösen pedig a 20. század elejéhez viszonyítva (Tomka 2003b: 259–260).

Az 1980-as évektől a konvergencia a skandináviai és több kontinentális európai ország között volt a legnagyobb mértékű. Ezek az országok a szociáldemokrata illetve a konzervatív jóléti modelleket képviselték (Castles 2002: 312–313); a konvergenciaelmélet nyelvén „konvergencia-klubot” alkottak. Úgy tűnik, közeledésük úgy megy végbe, hogy kialakuló rendszereik egyaránt magukban foglalják a szociáldemokrata és a konzervatív modell egyes elemeit, az univerzális jogokat és a munkateljesítményen alapuló juttatásokat is. Bár a Nyugat-Európán belüli jóléti konvergencia léte önmagában nem elegendő az Európai Szociális Modell létezésének bizonyítására, de nyilvánvalóan növeli a koncepció hiteles-ségét, s ezáltal jó alapot jelent a kelet-közép-európai jóléti fejlődés s az Európai Szociális Modell viszonyának vizsgálatához is.

A kelet-közép-európai jóléti fejlődés a második világháború után nyugat-európai összehasonlításban

Nyilvánvalónak tűnik, hogy Kelet-Közép-Európa politikai fejlődése a második világháború utáni időszakban (1945–1990) erősen eltért a Nyugat-Európa által követett úttól. Számos, a „kommunista” Kelet-Közép-Európa fejlődését elemző tanulmány azonban amellet érvel – esetenként implicit módon –, hogy a régió gazdasági-társadalmi fejlődése párhuzamos volt a nyugat-európaival (Therborn 1995), sőt, bizonyos periódusokban konvergált azzal (Hobsbawm 1993; Berend 1996). Ez a feltételezés nyilvánvalóan nagy jelentőségű a vizsgálatunk fókuszában lévő probléma, az Európai Szociális Modell története szempontjából is.

A következőkben a fenti problémakörnek egy vetületét vizsgáljuk: a jóléti fejlődést a kelet-közép-európai országokban a nyugat-európai trendekhez, illetve az Európai Szociális Modellhez való viszonyukban. Vajon az egységesülő, s az Európai Szociális Modellt formáló, nyugat-európai jóléti rendszerekéhez volt-e hasonló a térség fejlődése, vagy inkább a különbségek növekedését látjuk? A kelet-közép-európai országok közül Magyarországgal részletesebben, esettanulmány jelleggel foglalkozunk, míg a térség többi országának fejlődését inkább ehhez az esethez viszonyítjuk. A Nyugat-Európával való összehasonlítás érdekében ugyanazokat a tényezőket vizsgáljuk kiemelten, mint az előző fejezetben.

A jóléti kiadások összehasonlítását Magyarország és Nyugat-Európa vonatkozásában egyaránt jelentős adathiányok és módszertani problémák nehezítik. Ennek ellenére megállapítható, hogy amennyiben a nemzetközi szervezetek (ILO, OECD) által, illetve a nemzetközi vizsgálatokban leggyakrabban alkalmazott definíciókat vesszük alapul, akkor ugyan Magyarországon a 20. század során a GDP-arányos jóléti kiadásokat tekint-

ve mindvégig elmaradt Nyugat-Európától, a különbség a két világháború között kisebb (a század második felében nagyobb), mint azt az erre vonatkozó, szórványos irodalomban eddig feltételezték. Sőt, ha a közszolgálatban állók juttatásait is figyelembe vesszük, a két világháború között nyugat-európai viszonylatban is magas kiadási arányokat láthatunk (Tomka 2003a).

A jóléti kiadások terén a berendezkedő „kommunista”-szocialista rendszer csekély jóléti erőfeszítése több vonatkozásban is feltűnő mind a két világháború közötti Magyarországhoz viszonyítva, mind pedig nemzetközi összehasonlításban. A GDP-arányos társadalombiztosítási kiadások, a szociális biztonságra (ILO) fordított kiadások s a szociális kiadások (OECD) alakulása terén a század közepétől az 1970-es évek elejéig távolodott Magyarország Nyugat-Európától. Sőt, például a társadalombiztosítási kiadások terén még 1980-ban is lényegesen távolabb volt Magyarország a kontinens nyugati felétől, mint 1930-ban (Magyar Statisztikai Évkönyv 1982: 387; Tomka 2003a).

A nyugat-európai és a magyarországi jóléti kiadások egymáshoz való viszonyában az 1970-es évek, de még inkább az 1980-as évek jelenthetnek korszakhatárt. A társadalombiztosításra és a szociális biztonságra fordított kiadások relatív aránya terén ugyanis az 1970-es évektől ismét a különbségek mérsékelt csökkenését látjuk. E csökkenés az 1980-as évek végén gyorsult fel, mindenekelőtt a fokozódó magyarországi gazdasági nehézségek nyomán, de a nyugat-európai kiadások stagnálásának következményeként is. Ugyanez a tendencia és dinamika azonban már nem volt érvényes az összes szociális kiadásra vonatkozóan, ahol mindenekelőtt a Nyugat-Európán belüli fokozódó egységesülés következtében az 1970-es években és – az évtized utolsó néhány éve kivételével – az 1980-as években is divergenciát láthatunk Magyarország és Nyugat-Európa között (Tomka 2004: 167–168).

A jóléti intézmények strukturális jellemzői terén a század közepétől szintén nőttek a Nyugat-Európa és Magyarország közötti eltérések. A „kommunista” (pártállami) Magyarországon a szociális jogok sajátos szerkezete jött létre: A Nyugat-Európával szemben létrejött legfontosabb különbség kifejezését Magyarországon a szociális biztonság alapintézménye a teljes foglalkoztatottság – sőt munkakényszer – jelentette, még akkor is, ha ez nem mindig és mindenhol érvényesült, s ha alacsony jövedelmekkel párosult. Szintén fontos – bár időben ugyancsak változó jelentőségű – volt egyes termékek és szolgáltatások ártámogatása, s a munkahelyekhez kapcsolódó szociálpolitika rendszere. Emellett sajátos ellentmondásokon keresztül alakultak a társadalombiztosítás funkciói: egyfelől a hagyományos szegénypolitika szinte teljes megszüntetése növelte a társadalombiztosítás jelentőségét, ugyanakkor a szociálpolitika szempontjainak érvényesülése más, a nyugat-európai társadalmakban viszonylagos autonómiával rendelkező területeken – mint pl. az említett árképzés vagy munkaerőpiac területén – csökkentette a társadalombiztosítás jelentőségét az egész jóléti rendszeren belül. A társadalombiztosítási programok differenciálása folytatódott Magyarországon, de a nyugat-európaiktól eltérő prioritásokkal, mindenekelőtt az ipari termelés, s különösen a munkaerő mobilizációjának szempontjait szem előtt tartva.

A jóléti intézmények relatív jelentőségének különbségeit jelzi a kiadási szerkezet is. A második világháború utáni első két évtizedben nyugat-európai összehasonlításban a legjelentősebb sajátosság a nyugdíjakra fordított kiadások alacsony, s az egészségügyi kiadások relatíve magas aránya volt. Az 1960 és 1980 között megfigyelt elmozdulások csak a nyugdíjak kiadási arányának növekedése tekintetében jelentettek közeledést Nyugat-Európához. A többi kiadási tételnél inkább ezzel ellentétes folyamat látható. Különösen erős volt a divergencia a Nyugat-Európától eltérő módon, arányaiban csökkenő egészségügyi kiadások és az ezzel éppen ellentétes tendenciákat felmutató családtámogatások esetében. Fontos különbségként szintén megemlítendő a munkanélküli-ellátásokra fordított kiadások teljes hiánya Magyarországon (Andorka–Tóth 1992: 413).

A második világháború után igen jelentős ütemben nőtt a társadalombiztosítási ellátásokra *jogosultak aránya* Magyarországon, s ez a lefedettségi arányokat már az első évtizedekben is közelítette a nyugat-európai színvonalhoz. Ugyanakkor az 1950-es években egyes társadalmi csoportok, mindenekelőtt a parasztság politikai szempontok által vezérelt diszkriminációja a jogosultságok feltételeit illetően inkább távolodást jelentett Nyugat-Európától, bár az 1950-es években a jogosultsági feltételek kétségtelenül ott is messze álltak attól, hogy a minden csoport számára egységesek legyenek. A *juttatások színvonalának* meghatározása terén látható erőteljes nivelláció: a rendszer korábban már megszerzett jogosultságokat is elvett, vagyis egyes csoportokat szintén diszkriminált, s ez ugyancsak a korai kommunista jóléti rendszer olyan vonásának tekinthető, melynek nem volt párhuzama Nyugat-Európában. A juttatások bérekhez viszonyított színvonala is alacsony volt, ebben az összehasonlításban (Minkoff–Turgeon 1977: 178–180). A diszkrimináció legdurvább megnyilvánulásai azonban az 1950-es évek második felében megszűntek Magyarországon. Az 1960-as és 1970-es években a jogosultságok feltételeinek szabályozása terén kibontakozó, egységesítési tendencia – párosulva a lefedettség gyors növekedésével – olyan elmozdulásnak tekinthető az univerzalitás terén, amely már megegyezett a Nyugat-Európában látható folyamatokkal. Sőt, Magyarországon a társadalombiztosítás előbb terjedt ki a lakosság egészére, mint a legtöbb nyugat-európai országban. Ez az 1960-as évek eleje és az 1970-es évek vége között átmenetileg ismét – immár ellenkező előjelű – divergenciával járt. A juttatások relatív szintje nyugat-európai összehasonlításban nem alakult ilyen kedvezően, bár a nyugdíjak átlagkeresethez viszonyított aránya az 1980-as években megfelelt a nyugat-európai átlagnak. Eközben Magyarországon a 80-as évekre mind több juttatást állampolgári jogon folyósítottak, s a 70-es évek közepétől – a brit vagy a svéd rendszerekhez hasonlóan – az egészségügyi ellátás összes természetbeni juttatása e körbe tartozott. Ugyanakkor más fontos társadalombiztosítási szolgáltatások – mint pl. a nyugdíjak vagy a táppénz – a jogosultságok feltételei és a színvonaluk terén egyaránt továbbra is erősen kapcsolódtak a járulékfizetéshez, ami inkább a korporatívna vagy konzervatívna nevezett nyugat-európai jóléti típusra emlékeztetett (Sik–Svetlik 1990: 276). E nyugat-európai hasonlóságok egyben azt tükrözik, hogy az 1980-as évekre a magyarországi társada-

lombbiztosítási rendszer a jogosultságok szabályozása terén többnyire a kontinens nyugati felén megszokott megoldások keverékét alkalmazta. Ez a két világháború közötti időszakhoz képest ugyan nem jelentett változást, de az 1950-es évekhez viszonyítva ismét közeledést mutatott Nyugat-Európához.

Ugyanakkor a második világháború után erőteljes divergencia kezdődött Magyarország és Nyugat-Európa között a társadalombiztosítás *szervezeti megoldásai* terén, s az itt tapasztalható különbségek a pártállami időszakban lényegében mindvégig fennmaradtak. A legtöbb nyugat-európai országban a második világháború utáni évtizedekben nőtt az állam szerepe a társadalombiztosítás működtetésében. Magyarországon azonban a társadalombiztosítás teljes államosítása az államnak lényegesen nagyobb befolyást biztosított ezen a téren, mint bárhol Nyugat-Európában, s egy Nyugat-Európában ismeretlen szervezeti konstrukciót eredményezett: a társadalombiztosítás működtetése a pártállam hatalmi apparátusának részeként tevékenykedő szakszervezetek feladatkörébe került, egészen a nyolcvanas évek közepéig (Laczkó 1968: 156–176). Emellett a társadalombiztosítás működésének semmiféle demokratikus kontrollja nem érvényesült (Ferge 1986: 162–167; Deacon 1983: 155). Választott önkormányzatok nem léteztek, s az államapparátus demokratikus kontrolljának hiánya a közvetett ellenőrzést is lehetetlenné tette. Ezzel a biztosítottak ellenőrzési jogainak érvényesülését a jólétnek Nyugat-Európától egyik legerőteljesebben divergáló területévé tette Magyarországot.

A második világháború utáni évtizedekben egyértelműen nőtt a kelet-közép-európai régió egysége a jóléti politika területén. Mindazonáltal az egység illetve az egységesülés dinamikája a vizsgált időszakon belül nem mindig volt azonos mértékű. A világháborút közvetlenül követő években a térségben gyorsult az egységesülés, majd az 1950-es és 1960-as években ez a folyamat megállt, de a „kommunista” rendszerek fennállásában két utolsó évtizedében ismét az erőteljes egységesülés látható. Ez egyben azt jelenti, hogy a Magyarországnál látott fejlődési minta – az 1945–1990 közötti korszak középső része kivételével – érvényesült a régióban is (Zimmermann 2001).

A többi kelet-közép-európai ország esetében nincs lehetőségünk a Nyugat-Európához viszonyított konvergenciák és divergenciák olyan jellegű mérésére, mint azt Magyarország esetében egy másik tanulmányban tettük (Tomka 2003b: 259–260). Mindazonáltal a régió belső egységesülése jól látható a szociális biztonságra fordított kiadások (social security) terén. Míg a korszak első szakaszában Csehszlovákia kivételesen magas kiadási aránnyal rendelkezett (1965-ben közel kétszer olyan magas nemzeti jövedelemhez viszonyított aránnyal, mint az e célokra már ekkor is nagyon hasonlóan költő Lengyelország és Magyarország), addig a három ország között 1980-ra nagyfokú kiegyenlítődés zajlott le (Castles 1986: 217). Ez egyben azt is jelentette, hogy míg a pártállami időszak első felében Csehszlovákia tartotta a lépést a nyugat-európai országok társadalombiztosítási kiadásaival, addig az 1970-es és 1980-as években a másik két országhoz hasonlóan jelentősen lemaradt azoktól.

Megerősíti ezt a megállapítást a társadalombiztosítás illetve a jóléti intézmények szerkezetének fejlődése. A kommunista hatalomátvétel nyo-

mán Magyarország mellett a másik két országban is olyan, a termelési folyamatba integrált szociális rendszer jött létre, melyben a teljes foglalkoztatás illetve a munkahely biztonsága vált a rendszer központi elemévé. Ezt olyan, szintén specifikus vonások egészítették ki, mint az üzemi szociálpolitika, s a kiterjedt árszubszvenciók. A társadalombiztosítás is ennek a rendszernek vált a részévé, s jelentősége összességében inkább csökkent, mint nőtt. Ez a szerkezet alapvető eltérést jelentett a jóléti állam Nyugat-Európában ekkoriban kialakuló modelljeihez képest. A rendszer az idők során módosulásokon ment keresztül, de alapvető jellemzői egészen az 1980-as évek gazdasági válságáig mindhárom országban fennmaradtak. Ugyanakkor a rendszer koherenciája a késői pártállamiság idején kétségkívül sokkal gyorsabban csökkent Lengyelországban és Magyarországon, mint Csehszlovákiában.

A második világháború utáni évek – részben még a nem kommunista erők által kezdeményezett – törvényhozása a szociális jogok kiterjesztését célozta a régióban. Ezt a törvényhozást azonban hamarosan felváltotta az „érdemeken” alapuló politika, amely az univerzalitás helyett inkább a partikularizáció és a privilégiumok biztosításának irányába mutatott. Az 1950-es években minden kelet-közép-európai országban a társadalombiztosítás hozzáférhetőségének differenciálódása zajlott le, egyaránt privilegizálva az ipari munkásokat, a fegyveres erőket és a párt- és állami bürokráciát (De Deken 1994: 137). Emellett a pénzbeni juttatások (nyugdíj, táppénz) nem egyszerűen a munkavállaláshoz, hanem a kereset nagyságához is nagyban kötődtek. Ez a jellemző idővel erősödött. E közös vonások mellett a lefedettségben, a juttatásokra jogosultak aránya terén azonban jelentős eltérések is voltak a három ország között: elsősorban Lengyelország különbözött a másik két országtól a magánparasztság jelentős száma miatt, s ez a réteg sokáig nem részesedett a nyugdíjbiztosításban (Zukowski 1994). Az 1980-as évekre az univerzalitás mindhárom országban teret nyert, s ezzel a régióon belüli eltérések is csökkentek. Magyarországhoz hasonlóan a szociális jogok terén Csehszlovákiában is az 1970-es évek jelentették a fordulópontot, amikor itt is megvalósult az univerzalitás a nyugdíjbiztosításban (1975). Lengyelországban ez valamivel később, a hetvenes évek végén következett be (Okrasa 1987: 14).

A szervezeti megoldások terén is léteztek eltérések, de ezek a társadalombiztosítási rendszerek működési logikáját alig érintették. Magyarországon korábban (1951) végrehajtották a társadalombiztosítás szervezeti és pénzügyi egységesítését, míg Lengyelország nagyobb mértékben megtartotta a társadalombiztosítás korábbi szervezeti kereteit. Csehszlovákiában és Lengyelországban nem a szakszervezetek irányítása alá került a társadalombiztosítás, hanem közvetlenül az államigazgatás alá tartozott. A demokratikus kontroll azonban egyaránt hiányzott ezekben az országokban.

Ez a fejlődés azt jelentette, hogy a társadalombiztosítás terén mindhárom országban egyaránt hatottak a kommunista-pártállami, a szociáldemokrata és a bismarcki hagyományok is. Az 1980-as években például a legnagyobb szociális kiadásokat jelentő nyugdíjrendszer esetében a kommunista-pártállami jegyek közé sorolhatjuk a társadalombiztosítási nyugdíjak viszonylag alárendelt jelentőségét a szociális ellátórendszer-

ben, hiszen az említett ártámogatások a nyugdíjasokat is érintették. A szociáldemokrata jóléti rezsimekhez hasonlóan a lefedettség magas szintű, s az adminisztráció centralizált volt, az állam központi szerepével. A konzervatív jóléti rendszerekhez hasonlóan a különböző társadalmi csoportok különböző jogokkal rendelkeztek, s a nyugdíjak erősen jövedelemfüggőek voltak. Ugyanakkor tény az is, hogy az egészségügyi ellátások terén az 1970-es és 1980-as években már a szociáldemokrata rendszerben is érvényesülő elvek kerültek előtérbe, mint pl. az állampolgári jogon járó ingyenes orvosi ellátás. A három kelet-közép-európai ország jóléti rendszerének hasonló vonásai egyben ahhoz hasonló viszonyt jelentettek számukra az Európai Szociális Modellhez is, mint amit Magyarország esetében korábban megfigyelhettünk.

Ha nemcsak a kommunista-pártállami országoknak társadalombiztosítási rendszereit, hanem egész jóléti rendszerét vizsgáljuk a nyugat-európai jóléti államokkal összehasonlítva, az sajátos kettős hatással jár az eredményekre nézve. Egyrészt a kommunista-pártállami jóléti rendszerek szerkezeti sajátosságai tovább növelik a Nyugat-Európával szembeni különbségeket. Mint erre korábban utaltunk: míg Nyugat-Európában a társadalombiztosítás kulcsszerepet foglalt el, addig a pártállami jóléti rendszerek egyik sajátosságaként Kelet-Közép-Európában eltérő – több tekintetben alárendelt – szerepet töltött be. Másrészt az ártámogatások és az egyéb jóléti juttatások figyelembe vételével a jóléti „erőfeszítések”, azaz a kiadások területén csökkenhetnek a különbségek Nyugat-Európa és a pártállami Kelet-Közép-Európa között.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a második világháború után a nyugat-európai és a kelet-közép-európai jóléti rendszerek közötti eltérések növekedni kezdtek, először minden vizsgált területen. Később a korábban jelzett, a pártállami rendszerekre jellemző sajátosságok mellett (pl. a társadalombiztosítási kiadások relatíve alacsony szintje, a kiadások eltérő szerkezete, a jogosultságok eltérő feltételei, a demokratikus kontroll hiánya) a térség országainak jóléti – mindenekelőtt társadalombiztosítási – rendszerei egyaránt rendelkeztek a skandináv országok szociáldemokrata és a kontinentális nyugat-európai konzervatív jóléti rendszereinek egyes jegyeivel is.

Érdekes kérdés, hogy a bemutatott jóléti fejlődés milyen adottságokat, örökséget jelentett Kelet-Közép-Európa számára az 1990-es évek politikai-társadalmi-gazdasági transzformációja során, az Európai Szociális Modellhez való közeledésben. Ebből a szempontból az örökség előnyös vonásának tekinthetjük, hogy a „jóléti erőfeszítések” („welfare efforts”) az ártámogatásokat és egyéb kiadásokat beleszámítva hasonló mértéket öltöttek, mint Nyugat-Európában. Emellett – mint láttuk – számos más egyezés is megfigyelhető a Nyugat-Európában domináns szociáldemokrata és konzervatív jóléti rendszerekkel. A különbségek nagy része az eltérő politikai rendszer következményeként jött létre, s a rendszerek egyikének demokratizálódása a legnagyobb eltéréseket eleve megszüntethette. Hátrányos vonásnak számított azonban az Európai Szociális Modell átvételének lehetősége szempontjából az, hogy a jóléti jellegű kiadások jelentős része kötődött a pártállami gazdasági rendszerhez (szubvenciók, üzemi juttatások, teljes foglalkoztatottság költségei), így annak át-

alakulása veszélyeztethette ezek fennmaradását. Az Európai Szociális Modell átvételének kelet-közép-európai perspektívái szempontjából tehát fontos kérdés volt az 1990-es évek elején, hogy sikerül-e egy új, a piacgazdasággal összeegyeztethető jóléti rendszerbe csatornázni a korábban jóléti célokra fordított erőforrásokat.

Kelet-Közép-Európa 1989 után

A kelet-közép-európai transzformációs folyamat kezdetén a megfigyelők eltérő várakozásokat fogalmaztak meg a régió jóléti rendszereinek várható jövőjével kapcsolatban. Bob Deacon például – aki a régió szociálpolitikájának egyik legkiválóbb nyugati ismerője – úgy vélte, hogy divergens jóléti fejlődés prognosztizálható, vagyis Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia különböző fejlődési utakat fog követni. Deacon ezenkívül azt jósolta, hogy a kialakuló jóléti rendszerek többé-kevésbé megfelelnek majd az Esping-Andersen tipológiájában szereplő rezsimeknek: Magyarország a liberális-kapitalista utat járja, míg Lengyelországban „posztkommunista konzervatív-korporatista”, Csehszlovákiában pedig „szociáldemokrata” jóléti rendszer alakul ki (Deacon 1993: 196). A legtöbb szakértő azonban – beleértve az említett Esping-Andersent is – a liberális rezsím dominanciáját várta Kelet-Közép-Európában (Esping-Andersen 1996: 20; Ferge 1992: 220). Ezeket a várakozásokat mindenekelőtt két tényezőre alapozták. Egyfelől arra, hogy a nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, Világbank) a liberális politikát preferálják, s ennek fontos hatása lehet a transzformációs folyamatra, különösen a nagy külföldi eladósodottsággal rendelkező országokban. Azok a nemzetközi tényezők ellenben – mindenekelőtt az ILO és az EU –, melyektől a jóléti juttatások kiteljesítésének ösztönzése lett volna várható, meglehetősen passzívak voltak. Különösen feltűnő volt az EU tétlensége ezen a téren, jollehet az – eltérően a már említett ILO-tól – hatékony politikai és gazdasági eszközökkel is rendelkezett a régió államainak befolyásolására (Deacon-Hulse 1997: 60). Másrészt azzal a politikai megfontolásokon nyugvó érveléssel is találkozhatunk, hogy a térségben a „lehangosabb (most articulate) és politikailag leginkább szervezett társadalmi erők” a liberális modellt részesítik előnyben (Ferge 1992: 219). Az alábbiakban röviden azt mutatjuk be, hogy ezek a várakozások minként teljesültek. Részletebben ezúttal is Magyarország fejlődésével foglalkozunk, míg a másik két országot inkább csak ehhez az országhoz való viszonyukban tárgyaljuk.

A gazdasági átalakulás a magyarországi jóléti rendszert is mélyen érintette az 1990-es évek elején. Mindenekelőtt jelentősen csökkent a társadalombiztosítási járulékot fizetők száma, a tömeges munkanélküliség, a növekvő feketegazdaság és a könnyen elérhető karkedvezményes és rokkantnyugdíjazás következtében. A gazdasági recesszió – és a fentiekben bemutatott liberális scenáriók – ellenére a gazdasági átmenet első éveiben nem következett be a szociális – mindenekelőtt a társadalombiztosítási – kiadások jelentős csökkenése. A kiadások relatív – a GDP-hez viszonyított – aránya még inkább emelkedett, mivel a kormány költséges programokat vezetett be a tömeges munkanélküliség és a szegénység

növekedése miatt keletkezett igények kielégítésére. A már létező jogosultságokhoz emellett éveken keresztül nem nyúltak hozzá, bár a juttatások reálértéke csökkent (Ferge–Tausz 2002: 178–195).

1995 fordulópontot jelentett a magyarországi szociális rendszer közel-múltbeli történetében, mivel ekkor a szociális jogok és juttatások jelentős megnyirbálása következett be, s ezt további hasonló lépések követték a következő években. Az új politika két első évében (1995 és 1996) a jóléti kiadások csökkenése a GDP 5 százalékát tette ki – ez a 29,5 százalékról 24,3 százalékra való csökkenést jelentette. A jóléti kiadások visszaszorításának legfontosabb módszere a juttatások indexálásának elmulasztása volt, az ismét meglóduló, s jóval az évi 20 százalék fölé kerülő infláció közepette, de fontos szociális jogosultságokat is megszüntettek (Lelkes 2000: 94).

A két, legnagyobb volumenű pénzbeli juttatást, a nyugdíjat és a családi pótlékot a reformok egyaránt érintették. Ami a nyugdíjrendszert illeti, az új szocialista-szabaddemokrata kormány 1995-ben nyirbálta meg a jogosultságokat, pl. a nyugdíjjogosultsági kort férfiak és nők számára egységesen 62 évre emelte az addigi 55 illetve 60 évről, melyet fokozatosan 2009-ig érnek el. A „pay-as-you-go” típusú nyugdíjrendszer alapelvei azonban 1997-ig változatlanok maradtak, amikor további átfogó reformokat indítottak, egy évvel későbbi bevezetéssel. Az új rendszert latin-amerikai előképek nyomán (Chile, Argentína) alakították ki. Ezeket a nemzetközi pénzügyi szervezetek, mint az IMF és a Világbank favorizálták. A rendszer három pilléren nyugszik: az állami alapnyugdíjon, a kötelező magánnyugdíjon és az önkéntes nyugdíjpénztári ellátáson. Az új rendszerhez való csatlakozás a pályakezdők számára kötelező lett, míg a 47 év alattiak számára választható maradt. A munkavállalók és a munkaadók által fizetett járulékok egynegyede volt előirányozva a második pillér, vagyis a magánnyugdíjpénztárak számára (Janky 2000). 1995–1997-ben a családi pótlék univerzális jogosultságát is megszüntették (ezt csak néhány évvel korábban, 1990-ben vezették be). Először az egy- és kétgyermekes családok, majd hamarosan az összes család számára bevezették a rászorultság vizsgálatát (Förster–Tóth 1999: 26; Gábos 2000: 107–112).

A reformok irányát illetően azonban nem volt konszenzus a politikai erők között. Az 1998-as választások után az új kormány, melyet többnyire konzervatívnak szoktak nevezni, a liberális jóléti reformok legtöbbjét törölte, és visszaállította a programok szolidaritás elveit és az univerzális jogosultságokat. Átalakította a nyugdíjtörvényt, és a magánnyugdíjpénztárakhoz irányított járulékok szintjét alacsonyabban határozta meg, hogy biztosítsa az állami nyugdíjalap nagyobb bevételeit. Ez a lépés mindazonáltal csak részben ellensúlyozta a magánnyugdíj-biztosítás bevezetését. A magánnyugdíjak „beérésével” ez a pillér a jövőben várhatóan jelentős szerepet fog játszani a magyar nyugdíjrendszerben. Mindent összevetve azonban a nyugdíjrendszer megtartotta döntően állami jellegét, a közel univerzális lefedettséggel. A nyugdíjak a járulékokon alapulnak, azaz a munkavállaláshoz és a teljesítményhez kötődnek. Érvényre jut a szolidaritás elve is, mivel a járulékfizetők között enyhe vertikális újraelosztás zajlik le. Az állami nyugdíjak ezen jellemzője a

rendszer váltás éve alatt erősödött is, mivel a nyugdíjak indexálását gyakran nem-lineáris módon hajtották végre, s az alacsonyabb juttatásban részesülő nyugdíjasoknak kedveztek. A magánnyugdíjak aránya az összes nyugdíjfizetésben elhanyagolható volt Magyarországon az 1990-es években. Az új kormány ismét bevezette az állampolgárságon alapuló univerzális jogokat a családi pótlék és az anyasági juttatások terén is. Ez az állampolgárság elvének mint a jóléti juttatásokra való jogosultság forrásának a rehabilitációját jelentette, s a rászorultsági elv – legalábbis egy időre – defenzívába került (Gábos 2000: 112–113). Heves kritikát váltott ki, hogy az új kormány a családi pótlék összegét nem növelte tovább, hanem viszonylag nagy összegű adókedvezményt vezetett be a gyermekek után, melyet azonban teljes egészében nem minden szülő tudott igénybe venni.

A jóléti szféra egyéb fontos területein sem láthatjuk az egyértelmű liberális átalakulást. A jóléti ellátások más formái is univerzálisak maradtak, melyek közül a legfontosabb az egészségügyi ellátás, még ha itt a jogosultságok érvényesítését a megelőző évtizedekben intézményesült korrupció („hálapénz”) jelentősen akadályozza is. A rászorultsági elvű segélyezés – melyet gyakran a liberális jóléti rendszer fontos indikátorának tartanak – alárendelt jelentőségű maradt Magyarországon. A segélyezés aránya az összes jóléti kiadáson belül jóval a liberális rezsimek Esping-Andersen tanulmányában szereplő arányai alatt maradt – csak 3,3 százalékot tettek ki, szemben például az USA 18 százalékos és Kanada 16 százalékos arányával 1980-ban (Lelkes 2000: 101–102). A magyar jóléti rendszer tehát ebben a tekintetben sem minősült liberálisnak.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a magyarországi jóléti rendszer egy évtizedes reformfolyamat után sem igazolta a liberális scenáriót, melynek megvalósulását az 1990-es évek elején több szakértő jósolta, s ugyanakkor nem felelt és felel meg Esping-Andersen egyik másik rezsimtípusának sem. Kétségtelenül léteztek és léteznek „liberális” tendenciák ebben az időszakban, különösen 1995 és 1998 között, a szocialista-szabaddemokrata kormány idején: a szociális kiadások csökkentek, s több juttatás univerzális jogosultságát a rászorultsági elvvel váltották fel, valamint állami programokat privatizáltak vagy részlegesen privatizáltak ekkor. Ugyanakkor azonban az 1990-es években a legtöbb szociális jogosultság megmaradt, sőt újakat is bevezettek (munkanélküli-segély, szociális segélyek). Az univerzalizáció továbbra is a meghatározó működési elv maradt a magyarországi jóléti rendszerben. Ezenkívül a részleges liberális reformoknak sem mindegyike bizonyult visszafordíthatatlan folyamatnak. 1998-tól az új kormány több jóléti területen helyreállította a szolidarisztikus és univerzalisztikus működési elveket.

A másik két – illetve Csehország 1992-es kettéválása után három – kelet-közép-európai ország jóléti rendszere Magyarorszáéhoz hasonlóan fejlődött az Európai Szociális Modellhez való viszony szempontjából. Ez nem jelenti azt, hogy jóléti téren ne lettek volna sajátosságai az egyes kelet-közép-európai országok átmenetének. Lengyelország a gazdasági sokkterápiát a jóléti rendszer lassú átalakításával párosította, melyben a mélyrehatóbb nyugdíjreformnak – Magyarországtól eltérően – sikerült viszonylag széles körű támogatottságot szereznie a politikai

elitben (Inglot 2003: 243). Csehországban az 1990-es évek első felében uralkodó liberális gazdasági frazeológia a társadalombiztosítás meglepően stabil dotációjával párosult, s a reformok legmesszebbre az egészségügyi ellátás terén jutottak, ahol egymással versenyző egészségbiztosítók rendszerét hozták létre, de az állampolgári jogú ellátások és az univerzalitás megőrzésével (Deacon 2000: 151). Szlovákia az 1990-es évek nagy részében az ennél is lassúbb változásokkal tűnt ki. Eltérések nemcsak az országok között voltak, hanem az egyes jóléti területeken is, ahol nem egyformán zajlottak a változások Kelet-Közép-Európában: a legkevesebb változás az egészségügyi ellátás terén történt, a legnagyobb átalakulás pedig a munkanélküli segélyezés és az egyéb segélyezés terén következett be, míg a nyugdíjrendszer és a családi támogatások a kettő közé estek.

Ennek nyomán valamelyest nőttek az eltérések a kelet-közép-európai országok jóléti rendszerei között az 1980-as évekhez viszonyítva (Müller 2002: 159). Minden változás és eltérés ellenére azonban a külső politikai erők és megfigyelők ideáljaiktól függően csalódva (IMF, Világbank) vagy inkább megelégedettséggel (EU) vették tudomásul, hogy a jóléti rendszer gyors, az Egyesült Államokat példaképnek tekintő, liberális átalakítása nem ment végbe a térségben. Sőt, EU-kiadványok egyenesen azt állapíthatták meg pl. a régió egészségügyi rendszereinek átalakítása vonatkozásában, hogy „all health care financing reforms are in the mainstream of Western European tradition” (Consensus Programme 1998). Ez utóbbi tény egyébként annál is inkább meglepő, mert a Világbanktól és az IMF-től eltérően az EU lényeges befolyást nem gyakorolt a térségre szociális téren, s erre láthatóan nem is törekedett. A kutatás többnyire szintén a liberális átalakulás elmaradását hangsúlyozza, és nemcsak a korai időszak tekintetében (Götting 1998: 261–284), hanem az 1990-es évek végét illetően is (Deacon 2000: 151). Következésképpen, ami az Európai Szociális Modellhez való viszonyt illeti, a kelet-közép-európai országok jóléti fejlődése hasonlóképpen alakult, mint Magyarorszáé.

A kelet-közép-európai jóléti rendszerek további perspektíváival kapcsolatban a vélemények széles skálája megtalálható az irodalomban, a liberális átalakulást jövendőöltől (Ferge 2001: 151) a várakozó álláspontra helyezkedően keresztül (Deacon 2000: 152), a változások lassúságát hangsúlyozóig (Consensus Programme 1998). Mindenesetre a térség országai túl vannak azon az időszakon, amikor a nagy költségvetési krízisek igényelték, a nemzetközi pénzügyi követelték a jóléti rendszerek gyors rezidualizációját, a magas infláció és a kevésbé áttekinthető politikai viszonyok pedig lehetővé tették volna ezt. Közvéleménykutatások sora szerint „the majority of Central and Eastern European citizens are indeed very much in favour of the fully-fledged ‘European Model’” (Ferge 2001: 151), melynek alapján feltételezhetjük, hogy a jóléti rendszerek liberális átalakítása választói akaratba ütközik. Annál is inkább várható ez, mert a demokratikus intézményrendszer az átmenet kezdeti periódusánál kiszámíthatóbban, a választói akaratot jobban leképezve működik, s a kelet-közép-európai országokban erősen kompetitív politikai környezet alakult ki. A térség országainak EU-csatlakozása szintén az EU-ban domináns konzervatív és szociáldemokrata jóléti rendszerek intézményeinek

átvételét illetve fennmaradását ösztönözheti Kelet-Közép-Európában is. Ugyanakkor a kiterjedt jóléti programok fenntartásában érdekelt társadalmi csoportoknak alacsony a kooperációs képessége, s jellemző a „szervezeti gyengesége” (Offe 1993), melynek következtében a jóléti rendszerek reziduálását kívánó csoportok is folyamatosan a siker reményében kérdőjelezhetik meg a jóléti status quót.

A különböző jóléti programoknak sajátos és gyakran eltérő dinamikájuk volt a posztkommunista átalakulás első évtizedeiben, nemcsak Magyarországon, hanem más kelet-közép-európai országokban is. Némelyiket megreformálták, míg más programokat kevésbé érintettek a változások, megint más programokat újonnan hoztak létre. Az 1990-es években Magyarországon és más, kelet-közép-európai országokban a kialakuló jóléti rendszerek nem felelnek meg az Esping-Andersen-i tipológia egyik típusának sem. Az új jóléti rendszerek sokkal inkább több rendszer keverékei, vagyis – miként egy kutató a magyar rendszert nevezte – „arcatlan”-nak nevezhetők (Lelkes 2000: 102). Ennek eredményeként nem látható egyértelmű és markáns közeledés a reziduális amerikai jóléti modellhez, de az 1990-es évek kelet-közép-európai jóléti rendszerei nem tekinthetők más nyugat-európai jóléti rendszerek közeli rokonának sem. Mivel azonban jelek mutatnak arra, hogy a jövőben az Európai Szociális Modell a szociáldemokrata és a konzervatív jóléti rendszerek konvergenciáján alapul, az 1990-es évek kelet-közép-európai fejlődése alapján annak lehetősége is nyitott, hogy e térség jóléti államai az ilyen módon kialakuló illetve újjáformálódó Európai Szociális Modell részeivé váljanak.

Összefoglalás

A tanulmányban a jóléti rendszerek fejlődését vizsgáltuk Kelet-Közép-Európában és Nyugat-Európában a második világháború után, az Európai Szociális Modell kialakulásának és fejlődésének kontextusában. Törekedtünk arra, hogy a szakirodalomban a jóléti rendszerek jellemzésére leggyakrabban elemzett kiadások mellett más fontos jellemzőket is bemutatassunk, s olyan tényezőkkel-vonásokkal foglalkozzunk, melyek lehetővé teszik a változások hosszú távú vizsgálatát, s a változások dinamikájának mérését. Ennek megfelelően a vizsgálatba bevont legfontosabb területek magukban foglalták a jóléti kiadások relatív nagyságát, a társadalombiztosítási rendszer fő strukturális jellemzőit, a szociális jogok jellemzőit, s a jóléti rendszer igénybevevőinek ellenőrzési jogát a rendszer felett, valamint a társadalombiztosítási rendszerek szervezeti formáit.

Az Európai Szociális Modell koncepciójával szemben számos kritika fogalmazódott meg. A fogalom használatának valóban vannak nyilvánvaló veszélyei – ilyen pl. az, hogy figyelmen kívül hagyják Nyugat-Európa belső sokszínűségét, s hogy statikusan közelítenek a társadalmi és jóléti fejlődéshez. Kellő körültekintéssel használva azonban a fogalom előnyökkel is rendelkezik, mint egy heurisztikus elemzési eszköz. Az Európai Szociális Modell fogalma a nyugat-európai társadalmak második világháború utáni fejlődésének strukturális hasonlóságait hangsúlyozza, melyek az európai politikai és gazdasági integráció előfeltételeit

is jelentik. Fontos bizonyítékok szólnak amellett, hogy léteztek ezek a közös jellemzők a világháború utáni Nyugat-Európa társadalmi fejlődésében – nem utolsó sorban az itt vizsgált jóléti téren –, és ez jogosulttá teszi a fogalom használatát.

A korábbi tanulmányaink eredményeit is felhasználó vizsgálatunk azt mutatja, hogy a 20. század első felében jelentős eltérések voltak a nyugat-európai jóléti rendszerek között, de az eltérések számottevően csökkentek az 1950-es évekre, s a konvergencia az ezt követő két évtizedben is látható. Az 1970-es évektől a különbségek változásának iránya kevésbé egyértelmű, de a konvergencia több területen folytatódott. Ennek eredményeként 1990-re csökkentek az eltérések ezen a téren a nyugat-európai társadalmak között a század közepéhez, s különösen pedig a 20. század elejéhez viszonyítva.

Az 1980-as évektől a skandináviai és több kontinentális európai ország között volt a konvergencia a legnagyobb mértékű, melyek a szociáldemokrata illetve a konzervatív jóléti modellekhez tartoztak. Úgy tűnik, hogy ezek az országok úgynevezett „konvergencia-klubot” alkotnak – melybe a liberális jóléti rendszerű nyugat-európai országok nem tartoznak bele –, s közeledésük úgy megy végbe, hogy kialakuló rendszereik egyaránt magukban foglalják a szociáldemokrata s a konzervatív modell elemeit, valamint az univerzális jogokat és a munkateljesítményen alapuló juttatásokat. A Nyugat-Európán belüli jóléti konvergencia léte önmagában nem elegendő ugyan az Európai Szociális Modell létezésének bizonyítására, de nyilvánvalóan növeli a koncepció hitelességét. Ezáltal jó alapot jelent a kelet-közép-európai jóléti fejlődés s az Európai Szociális Modell viszonyának vizsgálatához is.

A második világháború után a nyugat-európai és a kelet-közép-európai jóléti rendszerek közötti eltérések növekedni kezdtek, először minden vizsgált területen. Később a korábban jelzett sajátosságok mellett (ilyenek pl. a társadalombiztosítási kiadások alacsonyabb szintje, a kiadások eltérő szerkezete, a jogosultságok különböző feltételei, a demokratikus kontroll hiánya) a térség országainak jóléti – ezen belül elsősorban társadalombiztosítási – rendszerei egyaránt rendelkeztek a skandináv országok szociáldemokrata és a kontinentális nyugat-európai konzervatív jóléti rendszereinek egyes jegyeivel.

Ami a rendszerváltás utáni időszakot illeti, a magyar jóléti rendszer egy évtizedes reformfolyamat után sem igazolta a liberális scenáriót, melynek megvalósulását az 1990-es évek elején több szakértő jósolta, s ugyanakkor nem felelt és felel meg Esping-Andersen másik két rezsim-típusának sem. Kétségtelenül léteznek „liberális” tendenciák ebben az időszakban, különösen 1995 és 1998 között: a szociális kiadások csökkentek, s több juttatás univerzális jogosultságát a rászorultsági elvvel váltották fel, valamint állami programok magánosítására is sor került. Ugyanakkor azonban az 1990-es években a legtöbb jóléti jogosultság megmaradt, s emellett újakat is bevezettek (munkanélküli-segély, szociális segélyek). Az univerzalizálás továbbra is a meghatározó működési elv a magyarországi jóléti rendszerben. Ezenkívül a részleges liberális reformok közül sem bizonyult mindegyik visszafordíthatatlan folyamatnak.

1998-tól az új kormány több jóléti területen helyreállította a szolidarisztikus és univerzalisztikus működési elveket.

Minden nemzeti sajátosság ellenére a többi vizsgált kelet-közép-európai ország jóléti rendszerének fejlődése Magyarországhoz hasonlóan alakult az 1990-es években az Európai Szociális Modellhez való viszony szempontjából. A kutatás többnyire a liberális átalakulás elmaradását hangsúlyozza, és nemcsak a korai időszak tekintetében, hanem az 1990-es évek végét illetően is. Ezt több külső politikai erő és megfigyelő (IMF, Világbank, EU) is megállapította.

Az 1990-es években a Magyarországon és más, kelet-közép-európai országokban kialakult jóléti rendszerek nem felelnek meg az Esping-Andersen-i tipológia egyik típusának sem. Az új jóléti rendszerek sokkal inkább több rendszer keverékei, vagyis – miként egy kutató (Lelkes 2000.) a magyar rendszert jellemezte – „arctalan”-nak nevezhetők. Nem látható egyértelmű és markáns közeledés a reziduális amerikai jóléti modellhez, de az 1990-es évek magyar és a többi kelet-közép-európai jóléti rendszerei nem tekinthetők más nyugat-európai jóléti rendszerek közeli rokonának sem. Mivel jelek mutatnak arra, hogy a jövőben az Európai Szociális Modell a szociáldemokrata és a konzervatív jóléti rendszerek konvergenciáján alapul, az 1990-es évek kelet-közép-európai fejlődése alapján annak lehetősége is nyitott, hogy e régió jóléti államai az ilyen módon újjáformálódó Európai Szociális Modellhez közelednek majd, illetve annak részeivé válnak.

Irodalom

- Alber, Jens (1982): Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa. Frankfurt/M. und New York: Campus.
- Alber, Jens–Flora, Peter (1981): Modernization, Democratization, and the Development of Welfare States in Western Europe. In: Flora–Heidenheimer, eds., The Development of Welfare States in Europe and America. New Brunswick and London: Transaction. 37–80.
- Andorka, Rudolf–Tóth, István György (1992): A szociális kiadások és a szociálpolitika Magyarországon. In Rudolf Andorka und Tamás Kolosi und György Vukovich, szerk., Társadalmi Riport, 1992. Budapest: Társ. 396–507.
- Aust, Andreas–Leitner, Sigrid–Lessenich, Stephan (2002): Konjunktur und Krise des Europaeischen Sozialmodells. Ein Beitrag zur politischen Praeexplanationsdiagnostik. Politische Vierteljahresschrift, vol. 43, no. 2, 272–301.
- Berend, T. Iván (1996): Central and Eastern Europe, 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery. Cambridge: Cambridge University Press.
- Castles, Francis G. (1986): Whatever Happened to the Communist Welfare State? Studies in Comparative Communism, vol. XIX, no. 3–4, 213–226.
- Castles, Francis G. (2002): The European Social Policy Model: Progress since the Early 1980s. European Journal of Social Security, vol. 3–4, 299–313.
- Castles, Francis G.–Mitchell, Deborah (1993): Worlds of Welfare and Families of Nations. In Francis G. Castles, ed., Families of Nations. Patterns of Public Policy in Western Democracies. Aldershot: Dartmouth. 93–128.
- Conrad, Christoph (1991): The Emergence of Modern Retirement: Germany in an International Comparison (1850–1960). Population. An English Selection, vol. 3, 171–200.

- Consensus Programme (1998): Recent Reforms in Organisation, Financing and Delivery of Health Care in Central and Eastern Europe in Light of Accession to the European Union. Conference May 1998. European Commission. Brussels.
- Coughlin, Richard M.–Armour, Philip K. (1983): Sectoral Differentiation in Social Security Spending in the OECD Nations. *Comparative Social Research*, vol. 6, 175–199.
- Crouch, Colin (1999): *Social Change in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Deacon, Bob (1983): *Social policy and socialism*. London: Pluto Press.
- Deacon, Bob (1993): Developments in East European Social Policy. In Catherine Jones, ed., *New Perspectives on the Welfare State in Europe*. London–New York: Routledge, 1993. 177–197.
- Deacon, Bob (2000): Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalization. *Journal of European Social Policy*, vol. 10, no. 2, 146–161.
- Deacon, Bob–Hulse, Michelle (1997): The Making of Post-communist Social Policy: The Role of International Agencies. *Journal of Social Policy*, vol. 26, no. 1, 43–62.
- De Deken, Johan Jeroen (1994): *Social Policy in Postwar Czechoslovakia*. EUI Working Paper SPS No. 94/13. Florence: EUI.
- Diamantopoulou, Anna (2000): *The European Social Model: Past its Sell-by Date?* Institute for European Affairs. Dublin, 20 July 2000.
- Ebbinghaus, Bernhard (1999): Does a European Social Model Exist and Can it Survive? In Gerhard Huemer, Michael Mesch, and Franz Traxler, eds., *The Role of Employer Associations and Labour Unions in the EMU. Institutional Requirements for European Economic Policies*. Aldershot: Ashgate. 1–26.
- Esping-Andersen, Gosta (1996): After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy. In Gosta Esping-Andersen, ed., *Welfare States in Transition*. London: Sage, 1996. 1–31.
- Ferge, Zsuzsa (1986): *Fejezetek a magyarországi szegénypolitika történetéből*. Budapest: Magvető.
- Ferge, Zsuzsa (1992): Social Policy Regimes and Social Structure. In Zsuzsa Ferge and J. E. Kolberg, eds., *Social Policy in a Changing Europe*. Frankfurt/M. and Boulder, Co.: Campus. 201–222.
- Ferge, Zsuzsa (2001): Welfare and 'Ill-Fare' Systems in Central-Eastern Europe. In Sykes, Robert–Palier, Bruno–Prior, Pauline M. (2001): *Globalization and European Welfare States. Challenges and Change*. Houndmills-Basingstoke: Palgrave. 127–152.
- Ferge, Zsuzsa–Tausz, Katalin (2002): Social Security in Hungary: A Balance Sheet after Twelve Years. *Social Policy and Administration*, vol. 36, no. 2, 176–199.
- Förster, Michael F.–Tóth, István György (1999): Családi támogatások és gyermekszegénység a kilencvenes években Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban. *TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok* 16. Budapest: Társ. Társ. Társ.
- Gábos, András (2000): Családok helyzete és családtámogatások a kilencvenes években. In Kolosi, Tamás–Tóth, István György–Vukovich, György, Hrsg. (2000): *Társadalmi Riport 2000*. Budapest: Társ. Társ. Társ.
- Gordon, Margaret S. (1988): *Social Security Policies in Industrial Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gough, Ian (1998): Social aspects of the European model and its economic consequences. In Wolfgang Beck–Laurent van der Maesen–Alan Walker, eds., *The Social Quality of Europe*. Bristol: Policy Press. 89–108.
- Götting, Ulrike (1998): *Transformation der Wohlfahrtsstaaten in Mittel- und Osteuropa. Eine Zwischenbilanz*. Opladen: Leske und Budrich.
- Grahl, John–Teague, Paul (1997): Is the European Social Model Fragmenting? *New Political Economy*, vol. 2, no. 3, 405–426.

TANULMÁNYOK

- Hage, Jerald–Hannemann, Robert–Gargan, Edward T. (1989): *State Responsiveness and State Activism*. London: Unwin Hyman.
- Hay, Colin–Watson, Matthew–Wincott, Daniel, *Globalisation (1999): European Integration and the Persistence of European Social Models*. POLSIS, University of Birmingham. Working Paper 3/1999.
- Heidenheimer, Arnold J.–Hecl, Hugh–Adams, Carolyn Teich (1990): *Comparative Public Policy. The Politics of Social Choice in America, Europe, and Japan*. New York: St. Martin's Press.
- Hobsbawm, Eric (1993): *The Age of Extremes*. London.
- Hockerts, Hans Günter (1983): *Die Entwicklung vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart*. In Peter A. Köhler–Hans F. Zacher (Hrsg.), *Beiträge zur Geschichte und aktueller Situation der Sozialversicherung*. Berlin: Duncker and Humblot.
- Inglot, Tomasz (2003): *Historical Legacies, Institutions, and the Politics of Social Policy in Hungary and Poland, 1989–1999*. In Ekiert, Grzegorz–Hanson, Stephen E., eds. (2003): *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe. Assessing the Legacy of Communist Rule*. Cambridge: Cambridge University Press. 210–247.
- Janky, Béla (2000): *A magánnyugdíj-pénztárak tagsága. Társi Társadalompolitikai Tanulmányok*. 18. Budapest: TARKI.
- Kaelble, Hartmut (1990): *A Social History of Western Europe, 1880–1980*. Dublin.
- Kaelble, Hartmut (2000): *Wie kam es zum Europäischen Sozialmodell? Jahrbuch für Europa- und Nordamerika-Studien*, vol. 4, 39–53.
- Kosonen, Pekka (1995): *European Welfare State Models: Converging Trends*. *International Journal of Sociology*, vol. 4, 81–110.
- Laczkó, István (1968): *A magyar munkás- és balesetbiztosítás története*. Budapest: KJK.
- Lelkes, Orsolya (2000): *A great leap towards liberalism? The Hungarian Welfare State*. *International Journal of Social Welfare*, vol. 9, 92–102.
- Magyar Statisztikai Évkönyv (1982): *Magyar Statisztikai Évkönyv 1981*. Budapest: KSH.
- Minkoff, Jack–Turgeon, Lynn (1977): *Income Maintenance in the Soviet Union in Eastern and Western Perspective*. In Irving Louis Horowitz, ed., *Equity, Income and Policy*. New York–London: Praeger. 176–211.
- Müller, Katharina (2002): *From the State to the Market? Pension Reform Paths in Central-Eastern Europe and the Former Soviet Union*. *Social Policy and Administration*, vol. 36, no. 2, 156–175.
- Offe, Claus (1993): *The politics of social policy in Eastern European transitions: antecedents, agents, and agenda of reform*. *Social Research*, vol. 60, no. 4, 649–685.
- Okrasa, Włodzimierz (1987): *Social Welfare in Poland*. In Le Grand, Julian–Włodzimierz, eds. (1987): *Social Welfare in Britain and Poland*. London: STICERD. 14–23.
- Palme, Joakim (1990): *Pension Rights in Welfare Capitalism*. Stockholm: Swedish Institute for Social Research.
- Ritter, Gerhard A. (1989): *Der Sozialstaat*. München: Oldenbourg.
- Schmidt, Manfred G. (1988): *Sozialpolitik*. Opladen: Leske und Budrich.
- Sik, Endre–Svetlik, Ivan (1990): *Similarities and Differences*. In Adalbert Evens–H. Wintersberger, eds., *Shifts in the Welfare-Mix*. Frankfurt/M.: Campus. 273–279.
- Therborn, Göran (1995): *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945–2000*. London: Sage.
- Tomka, Béla (2003a): *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Tomka, Béla (2003b): *Western European Welfare States in the 20th Century*:

- Convergences and Divergences in a Long-Run Perspective. *International Journal of Social Welfare*, vol. 12, no. 4, 249–260.
- Tomka, Béla (2004): *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990*. Berlin: Akademie Verlag.
- U.S. Department of Health and Human Services, ed. (1982): *Social Security Throughout the World*. 1981. Washington, D.C.: U.S. Department of Health and Human Services.
- Vobruba, Georg (2003): The enlargement crisis of the European Union: limits of the dialectics of integration and expansion. *Journal of European Social Policy*, vol. 13, no.1, 35–62.
- Wilensky, Harold L. (1975): *The Welfare State and Equality*. Berkeley: University of California Press.
- Williamson, John B.–Fleming, Jeanne J. (1996): Convergence Theory and the Social Welfare Sector: A Cross-National Analysis. In Alex Inkeles–Masamichi Sasaki, eds., *Comparing Nations and Cultures*. Englewood Cliffs. 348–355.
- Zimmermann, Susan (2001): Wohlfahrtspolitik und die staatssozialistische Entwicklungsstrategie in der „anderen“ Hälfte Europas im 20. Jahrhundert. In Johannes Jäger–Gerhard Melinz–Susan Zimmermann (Hrsg.), *Sozialpolitik in der Peripherie*. Frankfurt/M. and Wien, 2001. 211–237.
- Zukowski, Maciej (1994): Pensions Policy in Poland after 1945. In John Hills–John Ditch–Howard Glennerster, eds., *Beveridge and Social Security. An International Retrospective*. Oxford: Clarendon Press. 154–170.